

МАРГАРИТА ТАЧЕВА-ХИТОВА
ПАМЕТНИЦИТЕ С ПОСВЕЩЕНИЕ
НА ХЮПСИСТОС ОТ БАЛКАНСКИТЕ
РИМСКИ ПРОВИНЦИИ

MARGARITA TATSCHÉVA-HITOVA
DEM HYPSTOS GEWEIHTE DENKMÄLER
IN DEN RÖMISCHEN BALKANPROVINZEN

Р е ц е н з е н т

проф. *Александър Фол*

Р е д а к т о р

проф. *Велизар Велков*

Още от края на миналия век се дискутира върху посвещенията и култа на анонимния бог с прякора Хюпсistos (θεός Ὑψιστος), който в многобройни случаи е в теокразия със Зевс (Ζεύς Ὑψιστος). Изказани са много и често твърде противоречиви тези и мнения за етническия произход на посветителите, както и за характера на самия култ, намерил широко разпространение почти изключително само в източните провинции на Римската империя.¹ Струва ми се, че противоречията се дължат преди всичко и до днес на използването на паметниците главно от Мала Азия и Боспоранското царство, върху които се градят заключения, без всякакъв опит да се поставят явленията от Хюпсистовия религиозен кръг в тяхната непосредствена етно-културна и историческа среда. А един даже бегъл прегледа на паметниците, произхождащи от различните области на древния източносредиземноморски свят, би показал твърде значителни разлики в религиозната характеристика и иконография на този „всевишен“ бог, предхождащ по прякора си християнския; бог, съчетаващ белезите на небесните и планинските богове (Зевс, сирийските Ваали), на хтонично соларния тракийски Сабазий, както и на различни локални хенотеистични божества. Не по-малко важен е и фактът, че съвременната историография на античните религии е твърде малко информирана за паметниците на Хюпсistos от балканските земи, където са засвидетелствувани най-ранните (елинистически) епиграфски паметници за Хюпсistos, както и още по-ранните упоменавания на този прякор за Зевс в литературните извори. Това се дължи на трудно достъпните за европейската историография периодични балкански издания, пък и на издателите на паметниците, които са се ограничавали предимно в първични публикации, в които са съобщавали изказаните от големите ерудити мнения по проблема.² Засега единственото изключение (доколкото ми е известно) в тази насока е моята студия върху посвещенията на Хюпсistos от Долна Мизия и Тракия. В нея наред с въвеждането в научно обръщение на ред непубликувани и важни за проучването надписи съм се опитала да обобща данните за етническия произход на посветителите, разпространението и характеристиката на култа в тракийските земи, а така също и да свържа неговата най-ранна проява в бал-

¹ Литературата и дискусиите по въпроса вж. последно у М. Т а т с ч е в а - Н и т о в а. *Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in Thracien* (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. III). — In: *Thracia IV*. 1977, p. 271 ff.

² Г. К а ц а р о в. Антични паметници от България. — ГПНБМ 1923, с. 201 сл.; V. P â r v a n. Une nouvelle inscription de Tomi. — *Dacia I*, 1925, p. 477; G. K a z a r o v, s. v. *Thrace (Religion)*. RE VI A, 1936, kol. 529 ff.; S. Pelekides. — *Arch. Delt.* 8, 1923, p. 268. Я. М л а д е н о в а. Оброчни паметници от Пловдив. — ГМПД 4, 1950, с. 181 сл.; М. Л а з а р о в. Епиграфски паметници в Бургаския музей. — ИАИ 27, 1964, с. 189 сл.

канските земи с явленията в религиозния живот на древните траки и македонци. Тия наблюдения са в основата и на настоящото изследване, което третира паметниците на Хюпсисос от елинистическата и римската епоха в балканските земи. Те са разгледани последователно, съобразно административното деление на провинции през римската епоха (I — III в.), което не съвпада със съвременното политическо деление, но улеснява кореспонденцията с останалата историческа литература по третираните тук проблеми. В приложения каталог са събрани за пръв път паметниците от древна Македония и Дакия. Цитираната по-горе студия прави излишно поместването и на паметниците от Долна Мизия и Тракия в този каталог и затова те се цитират по каталога в студията.

* * *

I. Провинция Дакия

Оттук са известни досега две посвещения, които произхождат от колония Сармизегетуза — едното е за Зевс Хюпсисос (№ 23 в каталога), а другото — за (анонимния) бог Хюпсисос (№ 24). Имената на посветителите издават императорска романизация при Хадриан и ми дават основание да предпологам, че техните носители са най-вероятно преселници от гръцкия Изток, които се свързват с колонизирането на новата тракийска провинция Дакия, организирана след дакийските войни на Траян в началото на II в. от н. е. Пак на същата епоха, както личи по името на посветителя, принадлежи и оброчният надпис на булевта (съветник) от колония Сармизегетуза, който е намерен в Мютилене (о-в Лезбос, № 25).

Тази еднократна във времето проява на култа към Хюпсисос в провинция Дакия се дължи явно на ориенталските преселници. Те са останали без следовници в следващите десетилетия, което би могло да се отдаде на слабата елинизация на тракийските земи северно от Дунава.

II. Провинция Горна Мизия

Тук досега не са засвидетелствувани паметници и посвещения на Хюпсисос.³

III. Провинция Долна Мизия

В тази провинция паметниците се появяват спорадично, както и в Дакия. Досега са известни две посвещения — от Томи и Одесос.⁴ Много повреденият надпис от Томи представлява особен интерес поради съхранените в него данни за тиаз и жрец. Имената на тиаситите (така както са възстановени от издателя Н. Гостар) не се срещат в ономастиката на населението от западнопонтийските градове. Паметникът от Одесос е една от най-ранните датирани прояви на култа (II—I в.), а релефното изображение върху него има своите паралели в паметниците от същата епоха в Македония (тип В) и в паметници на Сабазий.

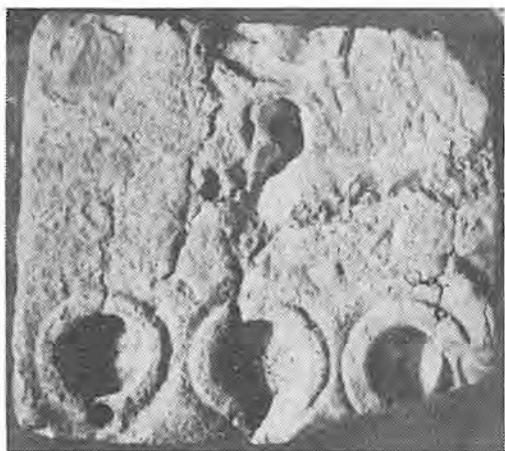
IV. Провинция Тракия

Тук са открити досега 20 посвещения на Зевс Хюпсисос и анонимния бог със същия прякор, които очертават няколко центъра на разпространение на култа — преди всичко Сердика и територията ѝ, Филипопол и тери-

³ Твърдението е на основание на работата на L. Z o t o v i ć. Les cultes orientaux sur la territoire de la Mésie Supérieure. Leiden, 1968.

⁴ N. G o s t a r. Noi monumente epigrafice din Scythia minor. Constanța, 1964, p. 74, fig. 2; G. Mihailov. IGBulg II, 780.

торията му, Анхиало и Неаполис (Кавала). От близката околност на Кавала произхожда и неизвестният ми доскоро паметник с надпис, поместен тук в каталога (№ 22), който има сравнително близък паралел в Македония (№ 2). Особен интерес представляват уникалните паметници от предполагаемото светилище в Сердика — изображението на бога, носен на крилете от орел (обр. 1), както и двата алтара с вградени лампи⁵ (обр. 2). Да-

1. Бюст на Хюпсistos от светилището в Сердика

2. Алтар с вдълбани лампи от светилището в Сердика

тировката на всички паметници отнася най-ранните данни за разпространението на култа към времето на последните царе от одриско-сапейската династия (19—45 г.); в тези паметници епитетът Хюпсistos е придаден, както изглежда, на върховния местен соларен култ, отъждествен с Аполон.⁶ Тази тенденция отмира с анексията на Тракийското царство през

⁵ Паметниците са публикувани за пръв път с любезното разрешение на ст. н. с. Ив. Венедиков, ръководител на разкопките, и коментирани от М. Т а t s c h e v a - Н и t o v a. *Op. cit.*, p. 278 f. fig. 4, 5.

⁶ М. Т а c e v a - Н и t o v a. *Zur Religionsgeschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. II)*. — In: *Pulpudeva I*. 1976, p. 238.

45 г. Следващата проява на разпространението на култа е главно през епохата на Северите и е свързана или поне повлияна от масово засвидетелствуваните по това време преселници от Мала Азия. Сега Хюпсисотос, представян заедно със или само чрез своя орел, е почитан главно в области, в които е будел асоциации със стария местен култ на Сабазий.

Що се отнася до adeptите на Хюпсисотос, те са както лица с евентуален произход от гръцкия Изток, така и траки. Онова, което прави особено впечатление, е липсата на каквито и да е епиграфски или други данни за лица с еврейски произход, т. е. липсва онази етническа среда, която според ред изследвачи на култа е допринесла за появата на прозелити или адоранти на еврейския върховен бог под името Хюпсисотос.⁷

V. Македония и Ахия

1. Балканска Гърция. Тук за пръв път се появява епитетът Хюпсисотос при Зевс като господар на боговете и хората в литературата на V—IV в.⁸ Павсаний съобщава за светилище на Зевс Хюпсисотос край едноименната врата на Тива (IX, 8, 5), за два алтара по пътя към хиподрома в Олимпия (V, 15, 5), както и за статуя на Зевс Хюпсисотос в Коринт, която била наред с още две изображения на Олимпиеца — едното като Хтониос, а другото Певсеней посочва без епитет (II, 2, 8).

Известни са също и надгробие на жрица, чиято надгробна могила била в съседство със светилището на Зевс Хюпсисотос в Смирна (Аргос), както и няколко посвещения на Зевс Хюпсисотос върху алтари от Спарта. Съвсем различен е почитаният Теос Хюпсисотос в Атина през императорската епоха. Многобройните посвещения са били поставяни в скалните ниши на Пникс. Това са оброчни надписи върху релефни изображения на части от тялото, за оздравяването на които атинските жени са търсили помощ при Хюпсисотос.⁹ Подобни релефни посвещения са откривани в Кипър, Парос, Тера, Прей и са свързани с Асклепий и Артемида.¹⁰

В паметниците няма преки данни за евреи или за еврейско влияние. За разлика от тракийските земи обаче тук не липсват данни за лица от еврейски произход, които са оставили надгробни надписи¹¹ — Тесалия, Делфи (актове за освобождаване на роби евреи под форма на продажба в храма), Атика, Аргос и Аркадия. В Коринт е имало еврейска синагога поне от I в. пр. н. е. Липсват обаче каквито и да било данни за култови взаимовлияния между гръцкото и еврейското население.

2. Македония. Най-голям брой паметници са открити на територията на Едеса, древната тракийска твърдина, край която някои учени локализират Еге, старата столица на Аргеадите и техните македонски наследници (№ 6—11). Интензивно е засвидетелствуван култът на Хюпсисотос и в Кожани (ант. Малей?) (№ 15—19), по-малко — в Бероя (№ 12—13) и Тесалоника (№ 3—5), а единични надписи са известни от Кердилион (№ 1), Ейдомена (№ 2), Еуристор (№ 21), Пидна (№ 14), при Требени (№ 20). Въпреки че ред паметници затрудняват изследователите по отношение не само

⁷ Вж. например Б. Н а д е л ь. К вопросу о культе безымянного „всевышнего“ бога в Танаисе. — *Listy filologické* 89, 1966, p. 19 ff.

⁸ A i s c h y l. *Eumen.*, 28; P i n d. *Nem.*, I, 90; XI, 2; S o p h o k l. *Phil.*, 1289.

⁹ A. B. C o o k. *Zeus. A study in ancient religion.* vol. II. Cambridge, 1925, p. 878 (7).

¹⁰ O. W e i n r e i c h. Θεοί ἐπιήκοοι. — *AM* XXXVII, 1912, p. I ff., N. 22, 34;

¹¹ P. J. V. F r e y. *Corpus inscriptionum Iudaicarum* I. 1936, n. 695 — 720.

на интерпретацията, но и на датирането, има все пак сигурно датирани към елинистическата епоха посвещения. Те очертават ареала на най-ранното разпространение на култа, който е ограничен на север от Ейдомене; на югозапад границата е Едеса, където паметниците от II в. пр. н. е. — II в. очертават едно от огнищата на постоянно поддържане на религиозната традиция. Другият подобен център е при Кожани, определен от паметници от елинистическата и римската епоха. Най-късно се датира паметникът от Пидна (250 г.).

3. Посветителен надпис от Еуристос (№ 21)

Посвещенията в надписите от Македония са почти изключително на Зевс Хюпсistos. От това правило се отклоняват двата паметника от Тесалоника (№ 4,5), които са посветени на Теос Хюпсistos вероятно от малоазийски преселници. Някои смятат, че IOYEC в единия е името на европейския бог Яхве, но, доколкото ми е известно, това име никога не се е изписвало. И в другия паметник от Тесалоника се търси семитско-европейско влияние заради епитетите на бога (Μεύιστος и Σωτήρ), но тези епитети са характерни за култовите паметници и религиозното светосъщане на целия елинистически свят. В паметниците от Македония

Хюпсистос е лишен от допълнителни характеристики. Даже свързаният с него епитет ἐλήκοος в паметниците от Гърция и Тракия се среща само в надписа от Пидна, където Зевс Хюпсистос е наречен θεός Ὑψιστος. Текстът в паметниците е твърде лапидарен. Някои от посветителите съобщават, че са направили посвещението след сън (κατ'ὄνειρον (№ 5), κατ'ὄναρ (№ 6) или по божия заповед (κατ'ἐπιταγήν, № 4). Тези формули липсват в тракийските паметници. В надпис, чийто произход не е съвсем сигурен (Солун?, № 3), на Зевс Хюпсистос се посвещава (изображение на?) Немезида. Със същата богиня и с Хелиос богът е свързан в надпис от Александрия,¹⁴ който е посветен от евреи. В този паметник аз съм склонна да видя посветител от еврейски произход, повлиян от паганизма, тъй като и в други паметници на Хюпсистос, посветени от евреи, се търси отмъщение и справедливост заради убийство или престъпление. В надписа от Пидна посвещението се предхожда от формулата ἀγαθῆ τύχη, която е характерна за паметниците от римската епоха и не означава, че Хюпсистос се свързва с едноименната богиня.

Някои от имената на посветителите са типично македонски или характерни за ономастиката на македонския ареал (№ 9, 16); други имена издават тракийска етническа принадлежност (№ 2, 19), която се предполага в паметниците от Требени (№ 20) (открит заедно с паметник на тракийския конник) и Ейдомене (№ 2) заедно с паметник със сцена на погребално угощение. За Ζωίλος Ἀλεξάνδρου (№ 10) с основание се предполага, че в едноименният ковчезник при двора на Персей.¹⁵ Липсват изключително имена или конкретни указания и в паметниците за юдейска култова принадлежност. Известно е, че в Бероя, на важния търговски път от Тесалоника за Тесалия, е имало еврейска община около началото на н. е. и е проповядвал апостол Павел.¹⁶ В Стоби е имало еврейска базилика (най-рано през I или II в.), а в Хипела е открит еврейски надгробен паметник от II в. от н. е.¹⁷ Евреи е имало и в Тесалоника. Онова, което следва като извод от тези наблюдения, е, че не може да се открие пряка връзка между еврейското и местното население, т. е. между еврейския култ на Яхве и култа на Хюпсистос в Македония. Еврейското присъствие в Стоби не е повлияло за възникване на адорация към Хюпсистос, а в Тесалоника, както вече се изтъкна по-горе, като че ли има обратно въздействие — на паганизма върху еврейски адепти. Тук обаче в космополитния елинистически град биха могли да се търсят и религиозни феномени, несвързани с местната традиция. По едно съвсем кратко съобщение за разкопките в Серапеума на града може да се съди, че Сарапис е бил наричан Хюпсистос.¹⁸

Македонските паметници дават твърде малко данни за организацията и характера на религиозните сдружения, свързани с адорацията на Хюпсистос. Жреци на Хюпсистос са упоменати в паметниците от Солун (№ 5)

¹⁴ А. В. Соколов. *Op. cit.*, p. 889 (33).

¹⁵ Пак там, p. 880 (19).

¹⁶ Такъв е например случаят с паметника от Mylasa, CIG 2693 e.

¹⁷ A. D. Nock. *The Gild of Zeus Hypsistos*. — *The Harvard Theol. Review* XXIX, 1, 1936, p. 61.

¹⁸ Acta Apost. 17, 10, 13; 20, 4; Ф. Пазоглу. *Македонски градови у римско доба*, Скопје, 1957, с. 116.

¹⁷ P. J. B. Frey. *Op. cit.*, n. 693 — 695.

¹⁸ R. Witt. *The Egyptian cults in ancient Macedonia*. — In: *Ancient Macedonia. Thessaloniki, 1972*, p. 332; така е и в надпис от Испания: L. Vidman. *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*. Berlin, 1969, n. 758.

от 74—75 г., Едеса (№ 9) от 51 г. Колегията от Пидна е имала архисинагог през 250 г. Тази длъжност обикновено се свързва с юдейския култ, но макар и по-рядко — и с други антични религиозни сдружения. Религиозно сдружение за култа е имало и в Едеса (№ 5). Доколкото ми е известно, поради липсата на системни разкопки липсват археологически данни за светилища или култови места на Зевс Хюпсисос в Македония освен проученото от Ф. Петсас светилище на хълма Хагиос Елевтериос при Кожани,¹⁹ то е просъществувало поне 6 века (III в. пр. н. е. — III в. от н. е.).

Интересно е да се отбележи, че в македонските колегии участвували и жени, по което се отличават от изключително мъжките колегии в Боспорското царство; посветителки-жени не са известни и от тракийските паметници. Нетипични за религиозния клир на Хюпсисос са архисинагогът и другите длъжностни лица в надписа на колегията от Пидна.

Паметниците от Македония са особено важни за проучването на култа на Хюпсисос чрез релефните изображения върху тях — тук единственото е възможно проследяването на традицията от елинистическата епоха в паметниците от първите три века на н. е. Без релефи са посвещенията от Кердилион (№ 1), Тесалоники (№ 3—5), Едеса (№ 6—8), Бероя (№ 13), Пидна (№ 14) — всички от римската епоха.

Релефните македонски паметници могат да бъдат обособени в три основни типа.

А. Паметници с изображение на орел, стъпил върху подставка, с леко разтворени криле; около него — венец от дъбови листа, обвит с лента. Към този тип се отнасят релефите от Едеса (№ 10, 11 от елинистическата епоха, № 9 — от римската) и Бероя (№ 12 — римска епоха).

На тези паметници има и други символични изображения: лунен сърп (№ 9), розета (№ 9, 11), акант и грифони (№ 10, 11), бухраний (№ 11), обр. 3.

Б. Скулптурни изображения на орел върху подставка (паметникът от Трибени (№ 20) или стъпил върху глава на овен (в паметник от Ейдомене, № 2, от елинистическата епоха). Последният е твърде близък до паметника от Кавала (№ 22), който представлява орел, стъпил върху глава на бик.

В. Паметници с изображение на бога, което се доближава до конвенционалната иконография на Зевс — брадат, понякога и с мустаци, обикновено с химатий, заметнат над лявата ръка, в която държи жезъл (копие, тояга?). Лявата страна на фигурата е гола, в ръката богът държи фиала и прави възлияние над алтар. Към този тип се отнасят паметниците от Кожани (№ 15—19 от елинистическата и римската епоха). Тук орелът е спътник на бога, както личи от № 18. Останалите паметници са повредени. Зевс Хюпсисос в тези паметници се отличава от конвенционалния тип на Зевс Ортиос в територията на Кожани, чийто орел обикновено е на мястото на алтара.¹⁹ Орелът следователно е характерен за посвещенията на Хюпсисос от всички области на македонския ареал на разпространение и през елинистическата и през римската епоха. Фактът, че скулптурни изображения на орел с посвещения на Хюпсисос се откриват и в тракийските паметници (Филипопол, Кавала²⁰), и в Мала Азия (Тиатира—Лидия²¹), говори, че орелът е символ и възплъщение на самия бог, най-често близко-

¹⁹ P h. P e t s a s. *Praktika*. 1965, p. 25 ff.

²⁰ M. T a t s c h e v a - H i t o v a. *Op. cit.* in *Thracia IV*, p. 287 ff.. n. 15, 22.

²¹ A. V. C o o k. *Op. cit.*, p. 888 (20).

4. Посвещенията на Ζωίλος' Αλεξάνδρου от Едеса (към 7)

стоящ до Зевс като върховно божество на планините и на цял ред други планински богове. Изображението на орела във венец, характерно за паметниците от типа А, се открива и върху паметници от Мютилене (където Хюпсistos е свързан със Зевс Керавън²²), и от Танаис, където М. Ростовцев идентифицира всевишния танаиски бог на религиозните колегии със Сабазий.

Същото това изображение се открива и върху монетните емисии на македонските владетели Александър Велики, Филип V и Персей, чийто ковчезник се идентифицира с посветителя на паметниците от Едеса (№ 10—11).

Както е известно, орелът в македонските монетни емисии се явява най-рано при Аминта III (389 г. пр. н. е.), по-късно — и при Александър II, Филип II.

За характера на бога, почитан с прякора Хюпсistos в Македония, е особено показателен паметникът от Ейдомене от елинистическата епоха (№ 2), където орелът е стъпил със забити нокти върху главата на овен. Тук богът, символизиран чрез орела, е свързан с характерното за Сабазий животно — овена, който носи неговата соларна и небесна характеристика и символизира плодородието. Паметниците, в които Сабазий (най-често във фригийски костюм) е стъпил върху главата на овен, са главно посветените на този бог бронзови скулптурни ръце от Будапеща, Балтиморе, Помпеи и др., които, както напоследък се изтъква,²³ имат сотериологичен и апотропеичен характер. В тази връзка е важно да се отбележи, че в много случаи оброчните надписи на Хюпсistos и от Тракия, и от Мала Азия са поставени „Заради спасение“. Според Ф. Петсас релефът от Ейдомене, както и другият, намерен заедно с него (със сцена на погребално угощение), произхождат от струмска Македония или Тракия. Л. Робер изтъква, че македонската ера, по която е датиран надписът, изключва възможността да е тракийски. Тракийско обаче е името на посветителя. Δαξείλα, а Ейдомене е първият град, който Ситалк превзел на македонска територия при похода си през 429 г. пр. н. е.

Грифоните в паметниците от Едеса (№ 10, 11) са изключително явление в паметниците на Хюпсistos от целия ареал на разпространението на адорацията му. Митологически те се свързват по-често с Дионис в предримската епоха, а с Аполон и Хелиос — в римската. Те се откриват в паметници от Халкидика и Самотраки, в монетите на Абдера (център на култа на Аполон Дерайнос), където откриваме изображение на Дионис с грифони. Особено важни в това отношение са бронзовите плочки и мозайката от Халкидика, където изображението на бога и богинята с графониите е по-стара (азиатска според Мьобиус и Пикар) схема. Богът, под когото е изобразен орел, е Сабазий според същите учени. Този тип на бога в бронзовите плочки от края на I — нач. на IV в. е създаден в област според тях, дълбоко повлияна от ориенталските идеи за азиатския или сирийски бог или божествен херий — може би в Йония на Пропонтида или Черно море. Но тази схема е и минойска — тя се открива в паметниците на Крит,

²² Ibidem, p. 806, 807, 3 (3).

²³ П. Г о р б а н о в. За характера на фигуралните паметници на Сабазий и някои аспекти на култа. — Археология XVIII, 1976, кн. 4, с. 15.

на о-в Егина от първата половина на второто хилядолетие пр. н. е. Струва ми се, че традицията на тази схема в паметниците на Сабазий от Халкидика трябва да се търси именно в критското влияние върху тракийското население и в Халкидика, и в омировата Пиерия, и в съседната Ематия (по-късно Ботиея), където според изворите се настанили част от бежанците от Крит след краха на минойския свят. Както е известно, по-късно, около началото на VII в. пр. н. е., тук нахлули Аргеадите и изтласкали тракийските пиери. Вероятно следващото поколение продължило агресията на север, към Термейския залив, и подчинило Ботиея. Тракийската крепост Едеса била превзета и край нея Аргеадите основали Еге, първата македонска столица. Тракийското население е оказало силно влияние върху религията на македонците (митологически свързани със синовете на Зевс — Херакъл и Македон), което се посочва като причина за широкото разпространение на култа на трако-фригийския бог Сабазий и неговата свита сатири, наричани тук сабади.²⁴ Този култ бил толкова силен в самия македонски двор, че е направил неотразимо впечатление върху Еврипид, а късноелинистическата легенда твърди, че Олимпиада започнала Александър от Зевс, превърнат в змия — нещо, с което Александър особено се гордеел според Плутарх. Тази легенда превръща в същност Александър в един земен, материален Сабазий.

В паметниците от Едеса соларният характер на култа се потвърждава и от изобразената върху тях розета, каквато се открива и на паметника на Хюпсисотос от Одесос. Лунният сърп най-вероятно говори за синкретизъм на божеството с Мен. Синкретизмът между Мен и Сабазий е засвидетелстван от античните паметници и по-късната традиция.²⁵

Трилистният акант в релефите с грифоните от Едеса може да се види над главата на Сабазий от бронзовите плочки и допълва характеристиката на едеския Хюпсисотос като Зевс Сабазий, небесен и слънчев бог, повелител на животинския свят, покровител на вегетацията и плодородието.

В Едеса според епитоматора на Помпей Трог, Юстин, е имало храм на най-стария култ на Зевс у македонците. Паметниците от Едеса, разгледани тук, са едно основание да се предположи, че този култ на Зевс е бил покрит през елинистическата епоха от Зевс Хюпсисотос.

Между паметниците от типа В най-добре запазен е релефът с изображение на орел, кацнал върху колона (№ 18, II в. пр. н. е.). Негов най-близък паралел е скалният релеф от Кушкая край Амастрис (Пафлагония).²⁶ В арковидна ниша, между две колони е изобразен мъж в тога. Дясната му ръка лежи върху гърдите, лявата ръка и главата не са запазени. Вляво от нишата се вижда колона, върху която е кацнал орел с разперени криле (обща дължина на изображението — 4 м). На базата се чете посвещение на Теос Хюпсисотос — Хелиос. Името на посветителя Г. Юлиус Аквила, който е идентифициран чрез друг надпис, го определя като пожизнен жрец на императорския култ през 45 г. от н. е. Но в лидо-фригийската област Хюпсисотос се свързва и с местния слънчев бог, наричан през римската епоха Аполон, и с Хелиос; символиката и изображенията в тези паметници са

²⁴ F. E d s o n. Early Macedonia. — In: Ancient Macedonia, p. 21, 23, 46.

²⁵ C h r. B l i n k e n b e r g. Archäologische Studien. Kopenhagen, 1904, p. 105, n. 30; P r o k l u s. Scholia in Platonis Timaeum IV, 251 (non vidi).

²⁶ E. K a l i n k a. Antike Denkmäler. — ÖJh XXVIII, 1933, AB, kol. 64 — 66.

близки с тези на Аполон и Сабазий от трако-македонския ареал. Следователно в лидийските и фригийските паметници на Хюпсistos, както и в трако-македонските се открива местно върховно соларно божество, при което Л. Робер, ерудираният познавач на анатолийската древност и привърженик на тезата за еврейското влияние върху адорацията на Хюпсistos, отрича всякакви връзки с юдейския култ.²⁷

Интересни паралели към македонските паметници от типа В предлагат паметниците на Хюпсistos от Тракия (територията на Филипополис²⁸). Техният посветител Δορξενθης Δινεος е поискал да изобразят неговият бог като гръцкия Зевс — той е полузаметнат с химатий над лявото рамо и жезъл в лявата ръка, а с дясната прави възлияние над пламтящ алтар. Но този бог не е гръцкият олимпийец, а близкият по име и по същност до него тракийски бог (Диос?), когото траките са отъждествили със Зевс. Той носи и типичния за тракийските велики богове епитет κύριος, а в един трети паметник (от Гурмазово) Δορδζεντες Δινεος го е нарекъл Зевс Хюпсistos.²⁹ Че това е така, се вижда от двата филипополски оброка, където наред с бога е изобразен и орелът, както в македонските паметници, в необичайна иконография и големина за паметниците на Зевс, и от молитвата, която е отправена към слънцето (Хелиос) чрез орела. Много близки по иконография с паметниците на Динеос са релефите върху сребърните плочки на Сабазий от Виши, което е отново в полза на предлаганата от мене идентификация на божеството от трите паметника на Δορδζεντες Δινεος (от римската епоха). Близък до тези изображения е и релефът с посвещение на Зевс Хюпсistos от Одесос, който, както вече бе изтъкнато, има свой близък паралел с паметника на Сабазий от Колос.³⁰

Наблюденията, направени дотук върху паметниците на Хюпсistos от македонския и лидо-фригийския ареал, както в изказаната от мен хипотеза за идентифицирането на Хюпсistos с тракийския Аполон дават възможности за едно по-детайлно наблюдение върху древната тракийска религия. Преди всичко се вижда, че през елинистическата епоха с прякора Хюпсistos се е почитало едно хенотеистично соларно божество в Македония с белезите на гръцкия планински Зевс и на трако-фригийския Сабазий, чиито корени възлизат поне до ранномикенската епоха. В лидо-фригийските области на Мала Азия местният Аполон, който носи също сабазиевни черти и иконография, както и Хелиос, също се идентифицират с Хюпсistos. Най-после и тракийският Аполон от паметниците на одриските царе показва белези на хтонизъм. Тези наблюдения доказват твърдението на Макробий, че според Александър Полихистор в Тракия на голяма религиозна почит бил Хелиос-Дионис, когото те наричали Сабазий. Той изтъква, че Дионис и Аполон според Аристотелевите Теологумена са един и същи бог, и посочва като примери храма на Дионис в Тракия, където се изказват пророчества, както в Кларос; пелопонеските Хиацинтии, при които лакедемонците се украсяват с бръшлян по бакховия ритуал, дел-

²⁷ L. Robert. Reliefs votifs et cultes d'Anatolie. — Anatolia 3, 1958, p. 119, n. 60; cf. J. et L. Robert. Bull. ép., 1959, n. 274.

²⁸ G. Mihailov. IGBulg III, 1, n. 965, 966; M. Tãtscheva - Hitova. Op. cit. in: Thracia IV, p. 282 ff., n. 11 b, c.

²⁹ G. Mihailov. IGBulg IV, n. 2014.

³⁰ M. Tãtscheva - Hitova. Op. cit., p. 275 ff., n. 2.

фийското светилище, където се извършват религиозни церемонии и за Дионис, и за Аполон. Макробий се позовава на стиха от Орфей, според който Дионис е прозвище (епikleaza) на Хелиос, а така също и на други орфически документи, от които се вижда характерното за орфизма отъждествяване на Дионис-Сабазий и Аполон.³¹ Пак оттук може да се съди, че синкретизмът в Хюпсистовия култ, който някои учени искат да свържат с един стремеж към монотеизъм под влияние на юдейския култ, е в същност едно далеч по-старо явление, което има своите корени в древната тракийска религия. И ако в трако-македонските паметници и в лидо-фригийските паметници на Хюпсistos се открива аналогичен синкретизъм между Сабазий и Аполон, това говори, че това явление в религията на трако-фригите може би трябва да се отнесе към времето, преди фригите да изоставят своите местоживелища на Балканите.

Култът на Зевс Сабазий в македонския двор при Филип II и Александър и възприемането му като официален култ от редица елинистически владетели по-късно, както и разпространението му през тази епоха, може да се обясни само ако се приеме, че той е бил върховен царски култ, силно повлиян от тракийския орфизъм.

Известно е, че в Ересос е бил посветен алтар на Филип II — Ζεύς Φιλίππιος, т. е. в него Зевс се появява като цар Филип на земята; от друга страна, според легендата у Плутарх Александър е земният Дионис-Сабазий, който е бил обожествен още приживе. Митът за Александър бил изграден на основата на мита за Херакъл и Дионис. На монети, открити напоследък в Македония, той е наречен Ἀλέξανδρος τοῦ Διός — „Зевсов син“. Следващите обожествявани приживе елинистически владетели също биват наричани νεός Διόνυσος — „Нов Дионис“. Вижда се явно тенденцията към унифициране на религията на различните етноси в конгломератната държава на Александър Македонски. Тази религия е трябвало да утвърждава едноличния владетел като божествен представител, на върховния бог на земята. Аналогията с орфическия цар-профет³² е очебийна. Без съмнение този нов политически и идеологически курс, възприет от Александър Македонски и отговарящ напълно на историческите задачи, поставени от епохата, е бил повлиян от нейните философи Платон и Аристотел.³³

КАТОЛОГ НА ПАМЕТНИЦИТЕ ОТ МАКЕДОНИЯ И ДАКИЯ

I. KERDYLION

VCH XIX, 1895, 110, § 2; A. B. COOK, *Zeus II*, 878, n. (9).

Μ. Λευκέϊλιος Μακλᾶς Διι

Ἰψίστωφ χαριστήριον.

2. EIDOMENAI

F. Petsas, *Arch. Delt.* 23, 1968, *Chron.*, p. 325, tab. 273 s'. *Robb.*, *Bull. ép.* 1970, n. 352.

Διι Ἰψίστωφ

³¹ *Macrob. Sat. I*, 18, 1.

³² *P. Perdrizet. Cultes et mythes du Pangée. Paris*, 1910, p. 19, 22.

³³ *Plato Meno 99d, 100b; Arist. Polit.* 3, 13 (1284a).

Διαξείπα Δύτουλου
ἔτους βί. Πανήμου.

3. THESSALONIKA

W. Kubitschek. Jahrb. für Altertumskunde, IV, 1910, p. 148.

Δι' Ὑψίστῳ θεᾶν δικαίαν Νέμεσιν

Κό(ιντος) Οὐρβανὸς ἀνέθηκεν
εὐχήν.

4. THESSALONIKA

Avezou, Ch. Picard. BCH XXXVII, 1913, p. 100, n. 8.

Θεῶ' Ὑψίστῳ κατ' ἐπιταγήν IOYEC.

5. THESSALONIKA

D. Kanatsoules. Makedonika 5, 1955, p. 75, n. 10.

Θεῶ' Ὑψίστῳ Μεγίστῳ Σωτήρι.

Γ. Ἰούλιος Ὀριος κατ' ὄνειρον χρηματισθεὶς
καὶ σωθεὶς κ. λ. π. ἐπὶ ἱερέως Μ. Οὐητ(τ)ίου
Πρόκλου, ἔτους βκς'.

6. EDESSA

J. M. R. Cormack. ABSA 58, 1963, p. 24, n. 7.

Πο. Αἴλιος Δι[ι] Ὑψίστῳ
Τερεντιανὸς Ἀττικὸς κατ' ὄναρ.

7. EDESSA

A. B. Cook, Zeus, II, p. 878, n. (9).

Δι' Ὑψίστῳ εὐχήν. Μάρκος Λιβούρνιος
Οὐάλης.

8. EDESSA

P. Perdrizet. BCH 22, 1898, p. 347, n. 2

Χάρης Ἀλεξάνδρου καὶ Δημήτριος
Χάρητος Δι' Ὑψίστῳ.

9. EDESSA

S. Pelekides. Arch. Delt. 8, 1923, p. 268, n. I, Fig. 7, b.

Ἵπὲρ τῆς σωτηρίας

Μ. Οὐίβιου Ἀμβούα

Οἱ συνήθεις ἐπιμελη-

ταὶ Σ. Ποσιδωνίου

τοῦ Ταρούλου καὶ

Γ. Ποντίου Τορκουάτου

Π. Οθέτιος Νάρκισσος

Λ. Λιβούρνιος Χρύσιππος

Γ. Φλάουιος Ἄλυπος

Σεκοῦνδος Ἀδύμου

Μελέτη Ἀπολλοδώρου

Ἀπολλωνίδης Θευδᾶ

Μ. Οὐίβιος Ἑρμέρω

Ἐπαφρᾶς Δαμοθάρους

Μ. Ἀντώνιος Μούστιος

Κρίσπος

Ἐτους Θαρ Περιτίου, Ἰερητευ-

οντος Μ. Ἀττίου Λόγγου

ΡΥΣ ἐποίει.

10. EDESSA

S. Pelekides. Arch. Delt. 8, 1923, p. 268, n. 2, Fig. 7.

Ζωίλος Ἀλεξάνδρου
ὑπὲρ τῶν παιδίων
Δι' Ὑψίστω.

11. EDESSA

S. Pelekides. Arch. del. 8, 1923, p. 268, n. 3.

Ζωίλος Ἀλεξάνδρου
ὑπὲρ τῶν παιδίων
Δι' Ὑψίστω.

12. BERROIA

J. M. R. Cormack. JRS XXXI, 1941, p. 21, Fig. 2.

Δι' Ἰ Ψ[ίστῳ]
[Οἰ]περὶ Ἐρωτα [Ε]ὐβιότου διάκ[ο]νου
Τ. Φαβρίκιος . . . τος, Α[πολλ]οδώρο[υ]
Ἀλεξάνδρος Νεικολάου, Μένανδρο(ς) Παμφίλας,
Τίτος Μαίλλιος ΕΙCΙΕΡΟC

Κάρπων, Τ. Φλ(άβιος), Ἀλκιπ(π)ος, [Λε]ύκιος π[ιπ]
[Λο]ύκιος.

13. BERROIA

J. M. R. Cormack, JRS XXXI, 1941, p. 19, Fig. 1.

Διει' Ὑψίστω ΑΓΑΙC κατ'εὐχὴν ἀνέ<θ>ηκ<ε>
Εὐτυχῶς, εἴτους ἕξς. Δαισίου ηἱ.

14. PYDNA

J. M. R. Cormack. Mélanges helléniques offerts à G. Daux, p. 51, Fig. 1, 2.

Ἀγαθὴ τύχη, εἴτους ΘΠC Σεβ. τοῦ καὶ ΗqT Δαισίου Η. Γ
ἐν Πύδνῃ οἱ συνελθόντες θρεσκενταὶ ἐπὶ
θεοῦ Διός Ὑψίστου εἴθεντο τήνδε τὴν στήλην
λογιστεύοντος Οὐρβανιανοῦ Βιλίστου ἄρχοντος Αὐρ. Νιγερ[ί]ωνος,
ὑπὸ ἀρχισνάγωγον Αὐρ. Κηπίωνα τὸν πρὶν Πιερίωνος
καὶ προστάτου Αὐρ. Σεβήρου καὶ γραμματέως Αὐρ. Θεοφίλου
τοῦ πρὶν Πιερίωνος καὶ οἱ λοιποὶ θρησκευταὶ οἱ
ὑπογεγραμμένοι εὐτυχῶ[ς] κλπ Αὐρ. Σαβεῖνα κλπ
Αὐρηλία Ἀθηνῶ

δεῖ ἐπιμελητοῦ Θεοφίλου κὲ Αὐρηλίου
Κηπίωνος τοῦ πρὶν Πιερίωνος

15. MALEI (?) — Κοζάνι

F. Petsas. Praktika 1965, p. 26, n. 2, tab. 28

Δι' Ὑψίστω
Ορέστης
Λιμναίου.

16. MALEI (?) — Κοζάνι

F. Petsas. Praktika 1965, p. 26, n. ; tab. 28

Δι' Ὑψίστω
Ἀμύ-
ντα-
ς.

17. MALEI (?) — Κοζάνι

I. Makaronas. Makedonika 2, 1941 52, Arch. chron., p. 638, n. 89, Fig. 13.

J. M. Cook, JHS 1946, p. 113

Χρύσερος Φιλίππου
ἀνπελουργός Δι' Ὑψί-
στω εὐχαριστήριον ὑπέ[ρ]
κυρίου ὀπονομάζει

δὲ αὐτῷ ἀμπέ-
λων δύω ὄρχου-
ς ἐκ τῶν πε-
κουλαρίων.

18. MALEI (?) — Kozani

H. I. Makaronas. Arch. Ephem. 1936, Arch. chron., p. 7, n. 9, Fig. 6.

Δι᾽Υψίστῳ
Ἄρτεμ [ας]
καὶ Νει κ[ά]
νῶρ οἱ [Νει]
κάνο ρος
εὐχήν.

19. MALEI (?) — Kozani

H. I. Makaronas. Arch. ephem., Chron., p. 8, n. 10.

Ἄλέ- ὁ καὶ
ξαν- ῚΡῆγλος
δρος Δι᾽
ῚΡυμε- ῚΥψίς-
ταλ- τῷ
κου εὐχή[ν].

20. TREBENI — Syndendron

A. D. Keramopoulos, Praktika 1936, p. 67.

Μαικηνας Δι᾽Υ-
ψίστῳ εὐχήν.

21. EURISTUS край с. Дренџо, обр. 4.

Надписът се публикува за пръв път у нас по снимка с любезното разрешение на проф. Ф. Папазоглу, която ми предостави снимката и сведението, че е бил вграден в една селска къща. Част от колона (?), вероятно вторично използвана за надписа:
Размери: 0,96 : 0,70 м.

Δι(ι)᾽Υψίστῳ
Π(οὐβλιος) Αἴλιος [Π]ου-
βλιανός κατ'εὐ-
χήν ἀνέθηκεν.

22. BERGE край Neapolis (Кавала).

Непубликуван паметник в музея на Кавала, който ми бе показан от д-р Хайдо Хрисантаки с любезното разрешение да го използвам за настоящото проучване. Той представлява орел, кацнал върху главата на бик. Паметникът не е запазен изцяло, върху него се чете посвещението:

Δι᾽Υψίστῳ Τокης καὶ Ἰσίδωρος.

23. SARMIZEGETUSA

A. Daicoviciu, Sarmizegetusa, Cluj, 1938, p. 58, n. 23.

Δι᾽Υψίστῳ ἐπικῶς Αἴλιος Ἀπολλινάριος ἐπίτροπος καὶ Μάξιμα εὐχαριστήριον.

24. SARMIZEGETUSA

RA 1930, II, p. 380, n. 136.

Θεῷ ῚΥψίστῳ ἐπικῶς εὐχαριστοῦσα ἀνέθηκ(εν) Αἴλια Κασία.

25. MYTILENAI

R. Cagnat. IGRR IV, 47.

Θ(εῷ) ῚΥψίστῳ. Π. Αἴλιος Ἀρριανός Ἀλέξανδρος βουλευ(τῆς)
Δακίας κολωνείας Ζέρμιζεγεθοῦσης εὐχή[ν] ἀνέθηκεν.

DEM HYPYSISTOS GEWEIHTE DENKMÄLER IN DEN RÖMISCHEN BALKANPROVINZEN

M. Tatscheva-Hitova

Zusammenfassung

Die gegenwärtige Historiographie der antiken Religionen überverfügt wenig Informationen über die Hypsistos-Denkmäler in den Balkangebieten (die meist in schwer zugänglichen lokalen Periodica veröffentlicht sind), in denen die frühesten Erwähnungen des Hypsistos bezeugt sind — in der litterarischen Tradition sowie in den epigraphischen Denkmälern. Die Wissenschaftler der Balkanländer haben sich vor allem auf primäre Veröffentlichungen der entdeckten Denkmäler und die Mitteilung der von grossen Gelehrten vertretenen Meinungen beschränkt, ohne zu versuchen, die Phänomene des religiösen Kreises des Hypsistos auf dem Balkan mit seiner unmittelbaren kultur-historischen Umgebung zu verbinden. Eine Ausnahme, die die Denkmäler aus Moesia Inferior und Thracia betrifft, sind meine Untersuchungen, erschienen in den bulgarischen Zeitschriften *Pulpudeva* (I, 1976) und *Thracia* (IV, 1977).

Die hier besprochenen Denkmäler gehören der hellenistischen und der römischen Zeit an. Sie werden nacheinander entsprechend der administrativen Teilung in Provinzen in der römischen Zeit behandelt.

I. Provinz Dacia. Die seltene Weihungen (nn. 23, 24) wie auch die Namen der Stifter, die auf Übersiedler aus dem griechischen Osten weisen, sind am wahrscheinlichsten auf die schwache Hellenisierung der thrakischen Gebieten nördlich der Donau zurückzuführen.

II. Provinz Moesia superior. Hier fehlen Daten über die Verehrung des Hypsistos.

III. Provinz Moesia inferior. Auch hier kommen die Denkmäler nur sporadisch vor (nn. I, 2 im Katalog in *Thracia* IV, S. 274—276).

IV. Provinz Thracia. Hier sind bisher 20 Weihinschriften bekannt (nn. 3—22 in demselben Katalog, S. 278 ff.), die mehrere Verbreitungszentren des Kultes erkennen lassen. Von besonderem Interesse sind die einmaligen Denkmäler aus dem vermuteten Heiligtum in Serdica — die Darstellung des von einem Adler getragenen Gottes sowie die beiden Altäre mit eingebauten Lampen, cf. die gesamte Untersuchung über die Denkmäler von den beiden Provinzen in *Thracia* IV, S. 290—300).

IV. Provinz Macedonia und Achaia.

I. Balkan-Griechenland. Zum ersten Mal erscheint hier das Epitheton Hypsistos für Zeus als Herr der Götter und Menschen in der Literatur des 5—4 Jhdts. Pausanias berichtet über Denkmäler und Standbild des Gottes in Ko-

rinth; bekannt sind Denkmäler aus Smyrna (Argos) und Sparta. In Athen wurde Theos Hypsistos mit Votivinschriften auf Reliefs von Körperteilen, für deren Gesund die athenischen Frauen die Hilfe des Hypsistos gesucht haben, verehrt. Ähnliche Weihinschriften wurden auf Cypern, Paros und Thera entdeckt.; sie stehen mit Asklepios und Artemis in Zusammenhang. Solche Denkmäler sind nicht in den anderen Balkangebieten entdeckt.

II. Makedonien. Die zahlreichen Denkmäler werden von demselben Autor in *Balkan Studies* (Thessaloniki), 1978, 2 interpretiert worden (Katalog, nn. 1—20). Hier werden zum ersten Mal noch zwei Denkmäler publiziert, nn. 21, 22, mit dem gnädigen Erlaubnis von Prof. F. Papazoglu (Beograd) und Dr. Ch. Kukuli-Chrysantaki (Kavala), denen ich hier meinen besten Dank aussprechen möchte. Die Ergebnisse und die Schlussfolgerung dieser Untersuchung sind auf Deutsch in *Balkan Studies*, 1978, 2 zugänglich.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

- ГМПл — Годишник на музеите в Пловдив
- ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
- ИАИ — Известия на (Българския) археологически институт
- АВ — Archäologisches Beiblatt
- АМ — Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung
- СIG — Corpus Inscriptionum Graecarum
- IGBulg — Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae.
- ÖJh — Österreichische Jahreshefte
- RE — Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft